

MEDIJSKA GOVORICA O NAČIONALNI REPRODUKCIJI V POSTSOCIALISTIČNI SLOVENIJI

Povzetek. Reprodukција nacionalne populacije je tema, ki se je zlasti v evropskem prostoru uveljavljala sočasno z oblikovanjem nacionalnih držav. V slovenski politični zgodovini je bila prvič implicitno nakazana v programu o Zedinjeni Sloveniji leta 1848, vendar na poseben način; v ospredju govora o bodočem slovenskem nacionalnem telesu je bila njegova številčna majhnost in morebitna politična ogroženost. Čeprav je bila taka predstava poslej stalnica vseh političnih in strokovnih diskurzov o obnavljanju nacionalne populacije, je bila zlasti močno poudarjena prav v zadnjem desetletju prejšnjega stoletja, v času oblikovanja in uveljavljanja slovenske neodvisne državnosti. V prispevku avtorica presoja dvoje: najprej na kratko predstavi tiste lokuse razprav o slovenski narodni-nacionalni populaciji, kjer je bila implicitno in eksplicitno izpostavljena skrb za njeno številčno in "kakovostno" obnovo; v bolj obsežnem drugem delu eseja pa se osredotoči na medijske reprezentacije (tisk) govora o nacionalni populaciji, zlasti v posocialistični Sloveniji. Na podlagi domneve, da so javni diskurzi v obdobju konsolidiranja slovenske države v devetdesetih letih uveljavljali vsaj dvesto let staro predstavo o nacionalni populaciji kot naravni entiteti, avtorica analizira govor o rodnosti na Slovenskem.

Ključni pojmi: rodnost, nacionalna populacija, slovenski narod, slovenska populacija, narodno prebujanje, slovenska suverenost, slovenski tiskani mediji.

Uvod

V zgodovinskih razpravah o političnem konstituiranju slovenskega naroda in nacije je bila številčna majhnost vselej videna kot razločevalen znak njene populacije. Kljub spremljajočim drugim atributom, ki so bili v takih razpravah največkrat označeni kot prednostni - nacionalna in verska homogenost, jezikovna uniformnost ipd. -, so tvorci nacionalnega diskurza sorazmerno majhno število nje-

* Dr. Duška Kneževič Hočevar, znanstvena sodelavka na Inštitutu za medicinske vede pri ZRC SAZU.

nega članstva presojali bolj kot slabost kot pa prednost. Ni pretirano reči, da je bila v razpravah o "narodni samobitnosti" številčna majhnost populacije največkrat videna kot sinonim za vse vrste potencialne narodove ogroženosti, zlasti politične (prim. Cvirn, 1995: 73; Domej, 1995: 87, 92). Tako je že Matija Majer, eden vidnejših sooblikovalcev programa *Zedinjena Slovenija* leta 1848 zapisal, da vsi narodi v avstrijskem cesarstvu "jeden drugega potrebujemo; vsi vkup se lahko vsakemu sovražniku vbranimo - vsaki posebej je pa siromak, težko bi se vbrnil" (Majer, 1848: 50).

Poslej so strokovnjaki, ki so v svoje raziskovalne agende kakorkoli vključevali prebivalstveno gibanje, povezovali politični obstoj slovenskega naroda z vprašanjem o njegovi velikosti. Tako so na primer zgodovinarji iz druge polovice 19. stoletja v svojih prizadevanjih po utemeljevanju "zgodovinskosti" v evropskem prostoru omenjali tudi številčno majhnost Slovencev. V začetku 20. stoletja so raziskovalci iz vrst arheologov, statistikov in geografov opozarjali na "napačna" štetja uradnih popisovalcev prebivalstvene statistike v avstrijskem cesarstvu in s tem podvomili v "pravilno izmerjeno velikost" takrat še politično neintegrirane slovenske populacije. Evgeniki so v dvajsetih in tridesetih letih prejšnjega stoletja velikost slovenskega naroda presojali skozi prizmo "biološke kvalitete narodovega organizma", kot je bila takrat sploh navada. Toda tudi oni so povezali skrb za "zdravje" tako zagledanega slovenskega kolektiva z imperativom njegove politične suverenosti. V razmerah dosežene politične konsolidacije, t.j. v okviru socialistične Jugoslavije, pa so preučevalci slovenske populacijske dinamike številčnost obravnavali v skladu s teorijama modernizacije in demografskega prehoda, katerih linearno razvojno naravnost so uporabljali kot razlagalni okvir za trend upadajoče rodnosti v gospodarsko najrazvitejši republiki Sloveniji.

Tako politično zavarovana nacija o maloštevilčnosti slovenske populacije je bila značilna tudi za "osamosvojitveno" državotvorno retoriko v času razpada druge Jugoslavije. Vendar je tokrat argumentacija, češ da zaradi nizke rodnosti v Sloveniji "slovenskemu narodu grozi izumrtje", spominjala na razprave o "suverenih narodnih populacijah" v Evropi iz obdobja pozne romantike. V svojih prizadevanjih po utemeljevanju nove slovenske državnosti so ponovno aktivirali anahronistično formulo, po kateri je nacionalna populacija izenačena z nacionalno državo oziroma po definiciji vključuje v svoje članstvo tiste ljudi, ki živijo na skupnem ozemlju in imajo skupno jezikovno, kulturno in zgodovinsko izkustvo (prim. Kreager, 1997: 155). Take zgodnje opredelitve nacionalne populacije, ki so jih evropski pisci o nacionalizmu uveljavljali zlasti v drugi polovici 19. stoletja, o naciji niso govorile le kot o kulturnih in zgodovinskih tvorbah, temveč so jih gledali tudi kot naravne entitete. Narodi naj bi bili tudi "organsko spojeni" s svojimi ozemlji, imeli naj bi "naravne pravice" do takih krajev in so se bili dolžni celo "doma proizvajati" (prim. Kreager, 1997: 156).

"Tranzicijski" diskurz o primerni velikosti slovenske nacionalne populacije je tako razumljeno "naravnost" obnavljanja "domačega prebivalstva" posredoval predvsem skozi govor o upadanju rodnosti v Sloveniji. Sooblikovalci državotvornih vsebin so namreč, kljub različnim konfliktnim interesom na posamičnih vsebinskih področjih, na področju "etničnih zadev" izkazali podoben interes (prim.

Van Dijk, 1993: 102), ki je bil v skladu s "primordialno"¹ predstavo o nacionalni populaciji. Sprva so, tako kot domoznanski historiografi v drugi polovici 19. stoletja, utemeljevali "zgodovinskost" slovenskega naroda z njegovim obstojem že v "daljni preteklosti". Poleg bodreče "osamosvojitvene retorike" o "uresničitvi tisočletnih sanj Slovencev" se je večina govorcev v svojih utemeljevanjih dolgoživosti slovenskega naroda sklicevala na *Karantanijo* kot prvo državno tvorbo Slovencev, *Brižinske spomenike* pa so običajno interpretirali kot dokaz za starodavnost slovenskega jezika.² Hkrati so nizko rodnost v Sloveniji presojali na nov način: z močno izraženo zaskrbljenostjo nad nizko rodnostjo "etničnih" Slovencev (za razliko od neslovenskih državljanov in prebivalcev Slovenije) so razložili "pravilne in nepravilne oblike obstoja" (Stevens, 1999: xv) slovenske nacionalne populacije.

Take retorične vsebine so bile povod za domnevo, da se je tudi v Sloveniji v desetletju po osamosvojitvi uveljavljal "nov nacionalizem", kakršnega je zgodovinar Hroch prepoznal v t.i. post-komunističnih državah srednje in vzhodne Evrope v obdobju osemdesetih in devetdesetih let prejšnjega stoletja. Šlo naj bi za tako stanje "kolektivne mentalitete", ki daje prednost izključno interesom in vrednotam lastnega naroda pred vsemi drugimi, kar naj bi bilo analogno klasičnim nacionalnim gibanjem (Hroch, 1996: 36). V obeh primerih, tako pri "klasičnem" kot pri "novem nacionalizmu", naj bi identifikacija z narodno skupino potekala skozi konstrukt personificiranega naroda, pri čemer je slavna zgodovina naroda razumljena kot preteklost, ki osebno zadeva slehernega njegovega člana, ta pa je na ta način neposreden dedič in udeleženec narodove zgodovine. Posledično naj bi ljudje tako konstruiran lasten narod razumeli kot enotno telo skozi čas, ki kontinuirano poseljuje razločen prostor; ta prostor je mogoče utemeljiti bodisi na podlagi tako razumljene etnične homogenosti njegove poseljenosti ali pa "zgodovinskih meja" narodnega ozemlja (Hroch, 1996: 38, 39).

Poleg podobnosti med novimi in klasičnimi nacionalizmi Hroch navaja tudi nekatere razlike, med katerimi izpostavi vlogo sodobnih množičnih medijev. Kot sam pravi, so "množični mediji zdaj dovolj močni, da manipulirajo populacije, da izkrivljajo ali stopnjujejo konflikte interesov tam, kjer jih ni, t.j., da povečujejo ali zmanjšujejo nevarnost agresivnega nacionalizma" (Hroch, 1996: 41). Tak medij je nedvomno tudi dnevni tisk, ki predstavlja enega izmed pomembnih polj, v katerem se, rečeno z Billigom, "državljanе dnevno opozarja na njihovo nacionalno mesto v svetu nacij" (Billig, 1995: 8). To opozarjanje pa nedvomno podlega posebnim omejitvam, ki so značilne za oblikovanje medijskega diskurza. Tako ne moremo mimo že kar notorne ugotovitve o relativni medijski avtonomnosti kot nujnem

¹ Ideja o primordialnih vezeh in občutenjih posameznikov v določeni skupnosti, katere očetovstvo se danes večinoma pripisuje Shilsu (1957), je bila v različnih študijah o etničnosti večinoma privzeta z namenom, da bi se pojasnil izvor in temelj etnične identitete. Poutignat in Streiff-Fenart ocenjujeta (1997: 100, 101), da je po mnenju primordialistov etnična identiteta primarna zato, ker se posameznik že rodi s konstitutivnimi elementi svoje etnične identitete, in ker je, v primerjavi z drugimi oblikami skupinskih identitet, pripadnost etnični skupini temeljna.

² Kot ugotavlja Dolinar, je že v 19. stoletju večina slovenskih literarnih zgodovinarjev v svojem poznoromantičnem rodoljubnem navdušenju enačila starocerkvenoslovansko pismenstvo s staroslovenskim, in posledično gledala novoslovenščino kot "naravno hči" staroslovenščine (Dolinar, 1996: 394).

pogoj za ustvarjanje prevladujočega ideološkega pomenskega polja, "javnega mnenja", oziroma družbenega znanja (Connell, 1973, 1979 in Hall, et al. 1976; v : Hartley, 1989: 55; in Hartley, 1989: 56).

Domnevo o prisotnosti opisanega "novega nacionalizma" v posocialistični Sloveniji sem zaradi povedanega preverjala s pregledom novinarskih zapisov o nataliteti prebivalcev Slovenije, pri čemer sem se osredotočila zlasti na predstave o nacionalni populaciji na Slovenskem v obdobju osamosvajanja. Začetna hipoteza je namreč bila, da je v času "priprav" na osamosvojitve Slovenije in takoj po njeni osamosvojitvi prevladal tak slog komentarjev rodnostnega vedenja, ki je nekritično aktiviral tak govor o številčni majhnosti slovenske nacije, kakršen je bil značilen za govornišvo, ki je prežemalo "slovensko narodno prebujanje" v drugi polovici 19. stoletja. Retorika tovrstnih zapisov je reproducirala nacionalistični mit o biološki ogroženosti slovenskega naroda, ki je implicitno vključeval zahtevo po ustvarjanju in obnavljanju "bioloških Slovencev".

Nekritične, ideološke predstave o "starodavni preteklosti slovenskega naroda" so hkrati krepile take medijske razlage upadanja rodnosti na Slovenskem, ki so si prisvojile temeljno premiso klasične teorije demografskega prehoda. Ta je bila v skladu s progresivistično teorijo oblikovanja nacije. Osrednja domneva klasične teorije demografskega prehoda³ je namreč trdno utemeljena v predstavi, da se prav vsaka država uspešno pomika od predindustrijskega k postindustrijskemu stanju demografskega ravnotežja, t. j. od stanja visoke rodnosti in smrtnosti k stanju upadanja populacijske rasti. Nazadnje se je zdelo, da so medijski interpreti v tako linearno razvojno in rekapitulacijsko načrtani teoriji prebivalstvene dinamike videli najbolj primeren razlagalen okvir za "tranzicijske" procese nove slovenske države od "primitivnega Balkana" k "civilizirani Evropi".

Majhnost narodovega telesa

V svojih prizadevanjih za uveljavitev slovenske državnosti v okviru avstrijskega cesarstva je krog intelektualcev, angažiranih pri oblikovanju programa *Zedinjena*

³ Szreter (1993: 661) zatrjuje, da je v svoji klasični različici teorija demografskega prehoda poznana kot splošna teorija, ki je izhajala iz podmene, da se je močna populacijska rast sprva pojavila v času industrializacije. Zaradi dosežkov t.i. industrijske revolucije - znatnih izboljšav na področju proizvodnje, v kmetijstvu, transportu, zdravstvu ipd. -, ki naj bi pogojevali dvig osebnega življenjskega standarda, naj bi smrtnost upadla, rodnost pa ostala visoka. V skladu s tem je na primer Notestein, eden izmed najbolj vplivnih razlagalcev te klasične teorije, zatrjeval (1945), da se rodnost v primerjavi s smrtnostjo slabše odziva na procese modernizacije. V t.i. predmodernem obdobju, naj bi namreč družbe ohranjale visoko rodnost zaradi hkratne visoke smrtnosti s pomočjo cerkvenih doktrin, z moralnimi kodeksi, zakoni, izobraževanjem, običaji skupnosti, poročnimi navadami in družinskimi organizacijami (Notestein; v: Szreter, 1993: 662). Prav zaradi take vztrajne "kulturne vpetosti", naj bi se rodnostno vedenje spreminjalo le postopoma; rodnost naj bi začela upadati bolj kot rezultat kumulativnih učinkov industrializacije in modernizacije, ki jih je Szreter na podlagi Notesteinove razlage nekoliko poenostavljeno in shematično povzel takole: povečano preživetje; naraščajoča kultura individualizma; povečane potrošniške aspiracije; pojav obsežnih in družbeno mobilnih urbanih populacij; prenos raznoterih družinskih funkcij na tovarne in šole, in upadanje fatalističnih mišljenjskih navad v prid bolj prizadevnih (Szreter, 1993: 662).

Slovenija (1848), presodil, da je prav vztrajanje pri predstavi o Slovencih kot "zgodovinskem narodu" temeljnega pomena. Svojo namero so utemeljevali na eni strani z lastno zaznavo o prepočasi uveljavljajoči se "moderni" narodni zavesti med ljudmi, ki so takrat zasedali gospodarsko, kulturno in politično šibko integriran družbeni prostor, na drugi strani pa z neprimerno "zunanjo" podobo Slovencev, na primer tisto, ki jo je uveljavljala nemška politična publicistika. Po Cvirnu (1995: 73) je namreč prav ta medij že od leta 1848 natančno opredelil vlogo Slovencev kot

"ljudskega drobca, ki je že zaradi svoje majhnosti in kulturne nerazvitosti, še bolj pa zaradi tega, ker stoji na poti nemškemu prodoru na Jadran, obsojen na propad, na germanizacijo in utopitev v nemškem morju".

Val evropskega "prebujanja narodov" pa ni pogojeval zgolj dela intelektualcev pri uveljavljanju predstave o Sloveniji kot politični entiteti takrat "razpršenih Slovencev" v zgodovinskih deželah avstrijskega imperija. Pomembno je vplival tudi na oblikovanje nove usmeritve v slovenski historiografiji - narodne zgodovine (Kos, 1985: 11). Zgodovinopisci s konca 18. in začetka 19. stoletja, zlasti predstavniki gibanja slovenskega avtohtonizma, so v skladu z romantičnim pojmovanjem narodne preteklosti, ki je morala biti čim bolj starodavna in čim bolj slavna, uspešno vpeljali tezo, da "stanujejo Slovenci že od nekdaj v svoji sedanji domovini" (Kos, 1985: 11). Zagovorniki narodove dolgoživosti so v skladu s svojim prizadevanjem za odkrivanjem vsega, kar naj bi zrcalilo pomembnost slovenske preteklosti, izumili celo poseben tip učenjaka - domoljubnega zgodovinarja. Poleg odkrivanja narodne zgodovine bi se moral ukvarjati s preučevanjem narodnega jezika, šeg in običajev, hkrati pa bi moral biti tudi poet in narodni buditelj (ibid. 11). Davorin Trstenjak je bil eden izmed bolj prominentnih osebnosti tega gibanja, vedno "poln navdušenja za Slovanstvo, poln ljubezni za slovenski narod" (Fekonja, 1887: 5). Poleg odkrivanja sledov Slovanov po celem svetu s pomočjo arheologije, lingvistike in mitologije je bil prvi, ki je eksplicitno opozoril na številčno majhnost slovenskega naroda. Kot dopisnik Bleiweisovih Novic je leta 1863 zatrdil, da je:

"Naroda slovenskega (je) majhno število; nepogode stoletij so ga silno uzdrmale. Vendar še je ostal čvrst in zdrav med vsemi nezgodami, ko so drugi večji narodi zginili iz prizorišča sveta" (Trstenjak, 1863: 234).

Odslej je bila velikost nacionalne populacije neizogiben predmet obravnave v večini "domačih" študij o slovenskem prebivalstvu in sorodnih temah. Še več, številčna majhnost slovenskega naroda ni bila samo statistično preverljivo dejstvo v avstrijskih popisih prebivalstva. Nekateri slovenski populacijski strokovnjaki so skušali določiti tudi vzroke za tako neugodno prebivalstveno podobo ali pa so predlagali ukrepe za njeno izboljšanje. Tako je na primer Lubor Niederle, eden izmed največjih "poznavalcev slovanske preteklosti" (Korošec, 1954: 387) ocenil, da so:

*“Poleg Lužiških Srbov (...) Slovenci najmanjši slovanski narod in izgublja-
jo vsled svojega težavnega položaja, ker so na eni strani hudo stiskani od
Nemcev, na drugi od Italijanov in na tretji od Madjarov, razmeroma naj-
več, oziroma njihovo napredovanje je relativno neznatno. V Avstriji so jih
l. 1880 našli 1,140.304, l. 1890 1,176.672 in l. 1900 samo 1,192.780; na
Ogrskem so jih l. 1890 našli v zahodnih stolicah 94.993 (na Hrvaškem
in Slavonskem 20.987), l. 1900 jih pa statistika posebe niti ni štela.
Prirastek Slovencev je znašal v celi Avstriji samo 1.37 %, dočim je sicer pri-
rastlo v državi 9.4 %” (Niederle, 1911: 116-117).*

Slavni arheolog je odkril poglaviti vzrok za zaskrbljujoči narodni položaj deloma v “odnarodovanju”, t.j. v izseljevanju Slovencev v tujino, deloma pa v napačnem preštevanju prebivalstva v avstrijskem cesarstvu. Vendar majhnega števila Slovencev ni označil kot kritičnega, saj so imeli “v svojih rokah” pomembno politično ozemlje - Kranjsko. Prav tako se ni bal njihovega propada, toda pogojno, “če bodo znali okrepiti v ljudstvu narodno zavest in še bolj povečati njegovo omiko” (Niederle, 1911: 117-118).

Podobno stališče je zagovarjal njegov sodobnik Mačkovšek, ko je ugotavljal, da se Slovenci izmed vseh avstrijskih Slovanov najmanj “množijo”. Vzroke za tak položaj je prepoznal v “alpski domovini, slabem gospodarstvu, izseljevanju in ozemeljskim izgubam” (Mačkovšek; v: Niederle, 1911: 246, 250) ter se posledično zavzemal za pravičen boj, na podlagi katerega bi Slovenci morali dobiti nazaj vsa izgubljena, “tisočletna” bivališča (prim. Mačkovšek; v: Niederle, 1911: 250).

Take prve “slovenske” interpretacije uradnih statistik v avstrijskem imperiju so v dvajsetih in tridesetih letih prejšnjega stoletja dograjevali strokovnjaki na področju zdravstva in evgenike s konkretnimi pozivi po odpravljanju vzrokov upadanja števila članov slovenske populacije. V svojih prizadevanjih kot problematične niso izpostavljali zgolj številčne majhnosti slovenskega naroda; zavzemali so se tudi za skrbno preiskovanje kakovosti “narodovega organizma”. Desetletje stare argumente sodobnikov zgodovinarjev, arheologov, statistikov, ki so vzroke za številčno majhnost prebivalstva videli zlasti v izseljevanju, kratenju narodnih pravic, šibkem gospodarstvu, so medicinski strokovnjaki in evgeniki podcenili, v primerjavi z domnevnim osrednjim biološkim vzrokom - “narodnim zdravjem”.

Po zgledu naravoslovnih ved so skovali izraz “življenjska sila naroda”. Narod so obravnavali kot biološko enoto, “osebnost z večjim obsegom in manjšo vsebino kot posameznik” (Kjellén; v: Zalokar, 1918: 6). Posebno skrb so namenili temeljnemu biološkemu značilnostim naroda - njegovemu neprestanemu “prerajanju in prenavljanju” (Zalokar, 1918: 6). Statistike o rodnosti, smrtnosti in migracijah so preiskovali in analizirali glede na različna okolja in področja, ki so jih naseljevali Slovenci (bodisi v mestnih in podeželskih okoljih, ali pa v obsežnejših političnih enotah, na primer provincah Kranjski, Štajerski, Koroški itd.). Edini cilj takega podjetja je bil v diagnosticiranju in izboljšanju življenjskih pogojev prebivalstva zavoljo boljše “kvalitete njegovega potomstva” (Zalokar, 1918: 7). Geslo za družbeno akcijo, ki bi sledila takemu cilju, je najbolj jasno izrazil Zalokar, eden izmed takrat vplivnejših strokovnjakov socialne medicine:

“En del - moralni del - takoimenovanega ‘problema malega naroda’ je izrazil že l. 1870 Davorin Trstenjak, ko je zahteval: ‘Pri nas mora biti, ker smo majhen narod, vsak narodnjak velik značaj!’ Drugi del - biološki del - bi se dal izraziti s stavkom: ‘Pri nas mora biti, ker smo majhen narod, vsak poedinec fizično popolnoma zdrav’” (Zalokar, 1918: 8; poudarki v originalu).

Položaj nacionalne populacije so presojali z ocenjevanjem “naravnega prirastka” kot tudi “resničnega prirastka”. Prvi naj bi kazal notranjo življenjsko silo naroda, drugi pa njegovo gospodarsko in politično moč. Številna vprašanja v zvezi z reprodukcijo prebivalstva so se pokazala kot vredna preučevanja izključno z “narodne perspektive”: vitalne statistične mere (letna mera rojstev, umrljivost dojenčkov itd.), propagiranje profilaktičnih sredstev, spolne bolezni, izvenzakonska rojstva, zaposlitev žensk in nazadnje vpliv prve svetovne vojne na “narodovo razmnoževanje”. Toda tak seznam prednostnih tem preučevanja slovenskega prebivalstva bi bilo možno realizirati zgolj pod enim pogojem - s politično spremembo položaja Slovencev v suveren narod. Ali, kot je zapisal Zalokar:

“Centralne oblasti, ki stoje izven naroda in ki so narodu tuje, se morajo brigati za zdravje naroda približno toliko, kakor se briga podjetnik za zdravje svojega delavstva. Podjetnik gleda le na to, da izžame iz svojih delavcev kar največ mogoče delavne sile, in centralna oblast skrbi za zdravje naroda le toliko, da ji redno dohajajo davki in da si zagotovi potrebno število rekrutov. Narodno zdravje pa zahteva negovanja, pri katerem sodeluje srce! O svojem zdravju mora odločevati narod sam: ta zahteva je naravna, trdno utemeljena” (Zalokar, 1918: 71-72).

Različni razlagalci populacijskih trendov so nizko rodnost Slovencev ponovno posebej poudarjeno obravnavali v režimu Dravske banovine (prim. Rožman, 2001: 120), t.j. v obdobju, ki ga zamejujeta letnici 1929 in 1941. Politiki, cerkveni moralisti in znanstveniki so vztrajno upadanje rodnostnega koeficienta ocenili kot resno ogrožanje narodovega telesa. V takratnih populacijskih študijah zasledimo pogoste primerjave položaja prebivalstva med posamičnimi banovinami, na primer slovenskega naroda z večinskimi narodi drugih banovin. Tudi v razpravah o splavu, ženskih pravicah, pravicah fetusa itd. so poudarjali narodni interes, ki je bil najvažnejši (ibid. 120).

Preučevalci iz različnih znanstvenih disciplin so nato nepretrgoma in sistematično zasledovali in ocenjevali demografska gibanja v Sloveniji vsaj od konca prve svetovne vojne. Leta 1936 je Fran Zwitter objavil prvo temeljno študijo o zgodovinskem razvoju slovenske populacije od 18. stoletja dalje. V njej je skušal določiti in oceniti natančno število Slovencev v različnih zgodovinskih deželah in v različnih obdobjih. Opirajoč se v glavnem na avstroogrske popise prebivalstva je sklenil, da bi morali vselej preučevati razvoj populacije kot “integralen sestavni del celotnega zgodovinskega razvoja” (Zwitter, 1936: 88). Njegov apel je padel na plodna tla v poznejših študijah iz obdobja socialistične Jugoslavije (na primer Šifrer, 1963;

Vogelnik, 1965), v katerih so avtorji soglasno razlagali trend padca rodnosti prebivalcev Slovenije v skladu s teorijama modernizacije in demografskega prehoda. Kot uvodoma povedano, sta teoriji modernizacije in demografskega prehoda utemeljeni na podlagi progresivističnih, linearnih premis "naravnega" razvoja. V skladu s takim pojmovanjem so tudi slovenski demografi iz tega obdobja padec rodnosti razlagali kot tipično značilnost "razvitih", t.j. "zahodnih držav", torej kot pozitivni znak v "progresu". Pri tem so avtomatično upoštevali "neizogibne" razvojne dosežke na evolutivni smernici - industrializacija, urbanizacija, razširjanje zdravstvenih storitev itd., - in posebno pozornost namenili prehodu od nemaltuzijanskega k maltuzijanskemu tipu populacije, t.j. od neregulirane človeške reprodukcije k zavestno uravnavani reprodukciji prebivalstva. Tako je na primer Vogelnik, avtor učbenika *Razvoj prebivalstva Slovenije zadnjih dvesto let z jugoslovanske in evropske perspektive* (1965), izdelal celo shemo razvojnih trendov slovenskega prebivalstva od druge polovice 18. stoletja. Zanimalo ga je, kdaj natančno se je zgodil demografski prehod pri populacijah, ki so živele na ozemlju "današnje" Slovenije in dobljene rezultate primerjal s prebivalstvenimi trendi na ozemlju Jugoslavije in Evrope v obdobju zadnjih dveh stoletij. Slednje je argumentiral s tezo, da je "nemogoče (...) pravilno oceniti pomen in specifičnost naših demografskih fenomenov, če jih ne postavimo v širše jugoslovanske in evropske okvire" (ibid. 3).

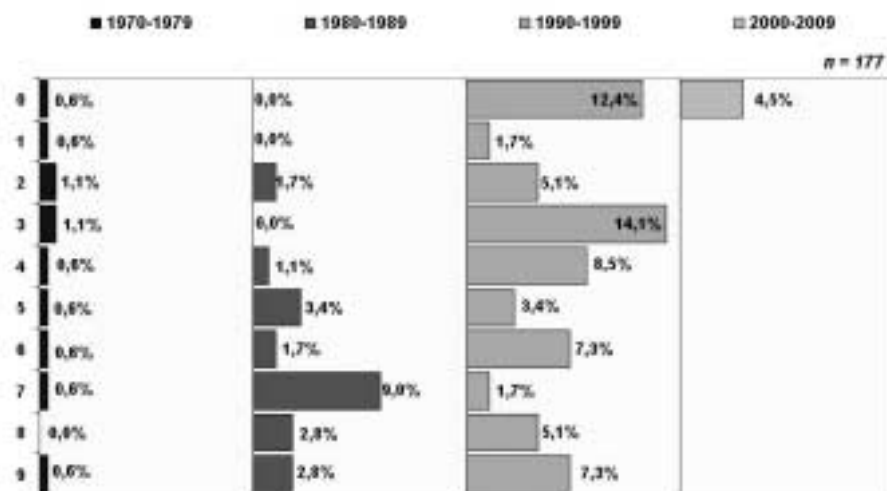
Ocenjevalci gibanja prebivalstva so potemtakem pojmovali zgodovinski kontekst tako, da niso podvomili v linearno evolucionistično razvojnostno teorijo demografskega prehoda, ampak so jo, verjetno po zgledu takratnega večinskega trenda v "mednarodni" demografski areni, nekritično, če že ne avtomatično, aplicirali na "domača tla". Prav tako se zdi, da so si v svojih razlagah demografskih pojavov prisvojili ideologijo "enakopravnih narodov in narodnosti", saj pri njih ni zaslediti prednostne obravnave lastne nacionalne populacije v smislu alarmistične retorike "izumiranja Slovencev". Nasprotno, čeprav so že takrat zaznali in opozarjali na padec rodnosti slovenskega prebivalstva, so ga primerjali s podobnimi prebivalstvenimi trendi znotraj države (Jugoslavije) kot širše evropske skupnosti, kar je implicitno narekovala tudi takrat že uveljavljena demografska disciplina.

Reprezentacije rodnosti v slovenskih tiskanih medijih v zadnjih treh desetletjih

Domnevo, da je v času "priprav" na osamosvojitve Slovenije in takoj po njeni osamosvojitvi prevladal tak slog komentarjev rodnostnega vedenja, ki je aktiviral simptom številčne majhnosti slovenske nacije, kot je zgoraj opisan, sem preverjala na podlagi analize časopisnih člankov, ki jih hrani *Novinarska dokumentacija Delo*. Ta medij (tisk) sem izbrala zaradi sistematike, ki jo ta arhiv uveljavlja in na podlagi informacije, da je v zadnjem desetletju dnevni tisk dosegel večji delež "nacionalnega občinstva" kot pa radio ali televizija (prim. Mediana, 1999: 150, 153, 155; Mediana, 2001). Za *Novinarsko dokumentacijo Delo* pa sem se odločila na podlagi dejstva, da gre za enega izmed obsežnejših novinarskih arhivov v Sloveniji, ki sicer lastne publikacije arhivira v celoti in prednostno, drug dnevni in revialni

tisk pa dokumentalisti pregledujejo in arhivirajo po "lastni presoji". Analizirala sem 177 prispevkov iz mape: 312.1 (497.12) - *Nataliteta*⁴ v zadnjih treh desetletjih (od 1970 do 2000).⁵ Teza je namreč bila, da je po razglasitvi slovenske neodvisnosti leta 1991 slovenski tisk posvetil več prostora rodnotni tematiki kot poprej in jo retorično zaznamoval s toni in deli vsebin, ki so značilni za poskuse "prvih" zgodovinskih zamisli o nacionalnih populacijah.

SLIKA 1: Deleži zapisov o rodnoti po desetletjih in za vsako leto posebej

Kar dve tretjini (66,6 %) vsega analiziranega materiala spada v devetdeseta leta, v primerjavi z osemdesetimi (22,5 %) in sedemdesetimi leti (6,4 %). Vse kaže, da je obnavljanje nacionalne populacije resnično privilegirana tema osamosvajanja in uveljavljanja slovenske neodvisne države. Značilnosti obravnav natalitete na Slovenskem pa se takole kažejo po posamičnih desetletjih:

Sedemdeseta leta: upadanje rojstev kot sindrom "progresa"

Kot je iz *Slike 1* razvidno, je bil delež zapisov o rodnoti v sedemdesetih letih najmanjši; približno en prispevek na leto. Pisci člankov so brez izjeme obveščali bralno javnost o padajoči rodnoti v Sloveniji, morebitne razloge za tako stanje pa pojasnjevali na dva značilna načina. Na eni strani so dokazovali, da je bila tačas

⁴ Čeprav najboljše in najbolj splošna, je mapa *Nataliteta* samo ena izmed tematskih zbirk, v kateri so shranjeni prispevki o rodnoti na Slovenskem. To pomeni, da se časopisni in revijalni izrezki, ki se vsebinsko neposredno kot posredno navezujejo na rodnot na Slovenskem, nahajajo v več tematskih mapah, na primer: *Abortus*, *Nataliteta po krajih in regijah*; *Demografska gibanja*, *Migracije*, ipd.

⁵ Analizo vsebine sem omejila na zadnja tri desetletja zato, ker dokumentalisti *Dela* šele od leta 1968 sistematizirajo in klasificirajo vsebine prispevkov v določene tematske sklope ali mape. Ker se v prispevku osredotočam na analizo govora nacionalnega medija (slovenskega tiska) o rodnoti v Sloveniji, ne navajam posamičnih avtorjev člankov, temveč zgolj imena časnikov in revij.

dosežena kulturna in gospodarska raven (odgovorno starševstvo, zakoniti splav, naraščajoče število zaposlenih žensk itd.) v socialistični Sloveniji podobna tisti, ki so jo že dosegle "razvite evropske države", na drugi strani pa so poudarjali "negativne strani" t.i. zahodnega napredka. Pri slednjem so se najpogosteje sklicevali na "negativno" ideologijo potrošništva, ki naj bi s svojo individualistično naravnanoostjo demotivirala potencialne starše v njihovem odločanju za potomstvo. Tipične razlage so bile naslednje:

"Glede nizke umrljivosti dojenčkov smo se uvrstili med zdravstveno najbolj razvite dežele v Evropi" (Delo, 24. 5. 1969).

"Nataliteta za Slovenijo je približno taka kot v drugih državah in deželah s podobnim gospodarskim in kulturnim razvojem... ('Demografsko revolucijo') preživijo vsi narodi. V njej se ob povečanem gospodarskem in kulturnem razvoju naroda nataliteta prebivalstva in smrtnost otrok manjšata. Tako se vzpostavi novo življenjsko ravnovesje, ki je rezultat človekovih dosežkov na področju gospodarstva, omike in medicine. To je prehod od stihijne narodove reprodukcije do načrtne, na gospodarskem področju pa prehod iz nerazvitega agrarnega sistema v razvit industrijski sistem ter prehod iz pretežno ruralne v pretežno urbano družbo. Padec rojstev, ki smo ga opisali, je torej za slovenski narod kot za druge narode zakonit pojav, le s to razliko, da je takšen padec za naše razmere in naš razvoj prehiter, premočan" (Komunist, 24. 11. 1972).

"...Imamo dovolj dokazov, da smo lahko zadovoljni, da smo dosegli takšno kulturno in gospodarsko raven, s katero smo ustvarili pri ljudeh zavest večje odgovornosti do otrok: kot v deželah s podobno razvitostjo, se starši odločijo za otroka, če mu morejo zagotoviti dobre pogoje za življenje" (Delo, 24. 12. 1972).

Novinarji so se sklicevali na "gospodarski in kulturni napredek" tudi v svojih razlagah o "slovenskem" rodnostnem položaju znotraj Jugoslavije. Neprestano so opozarjali, da padec rodnosti v najbolj razviti jugoslovanski republiki vodi v manjši delež slovenskega prebivalstva znotraj celotnega jugoslovanskega:

"Zaradi hitrega naraščanja prebivalstva v manj razvitih republikah in pokrajinah pa je seveda čedalje manjši delež Slovenije v skupnem prebivalstvu Jugoslavije. Leta 1948 je odpadlo na Slovenijo še 9,1 odstotka vsega prebivalstva Jugoslavije, zdaj pa le še 8,3 odstotka" (Delo, 1. 2. 1971).

"Število živorojenih otrok je bilo leta 1970 (v Sloveniji) 28,133 ali 16,3 na 1000 prebivalcev. Za isto leto znaša nataliteta v ožji Srbiji 15,8 promile, v Vojvodini 12,4 promile, v Hrvaški 13,8 promile, na Kosovu 25,4 promile" (Komunist, 1972; št. 47, str. 29).

"V Jugoslaviji se rodi le 18 otrok na tisoč prebivalcev, kar je za več kot po-

lovico manj od svetovnega povprečja... V teh letih smo krepko dvignili življenjski standard, povečal se je narodni dohodek, vse več je zaposlenih, zato bi lahko trdili, da bi zaradi tega moralo biti tudi več otrok. Resnica pa je taka, da se otroci ne rojevajo tam, kjer si ljudje večajo osebne dohodke, temveč bolj v revščini. S slovenskimi novorojenčki pa je še slabše. Na tisoč prebivalcev se jih rodi le 15,8, kar bi nas moralo skrbeti še posebno zato, ker smo majhen narod... V Jugoslaviji je po rojstvih na prvem mestu Kosovo, kjer prebivalstvo najhitreje narašča: na tisoč prebivalcev 25 novorojenčkov!" (Tedenska tribuna, 21. 2. 1973).

Značilno za zapise iz sedemdesetih let so vsebine o bolj "optimističnih" rezultatih rodnostnih študij kot pa o strahu pred izginotjem Slovencev. Pri tem so pisci zlasti poudarjali, da si Slovenke med 15 in 45 letom želijo povprečno 2,58 otrok (Delo, 24. 12. 1972; Tedenska tribuna, 21. 2. 1973); da Slovenci s svojimi nizkimi rodnostnimi statistikami zasledujejo gospodarski trend "razvitega sveta" (Delo, 27. 10. 1973); da Slovenci niso ogroženi, ker je bruto koeficient reprodukcije še vedno 1,1, kar pomeni, da je "biološka reprodukcija" več kot varna, še posebno, če jo primerjamo z Vojvodino ali Hrvaško, ki imata bruto reproduktivni koeficient pod 1 (ibid.). V tem desetletju torej še ne zasledimo alarmantnih zapisov o izumiranju Slovencev, čeprav so nekateri strokovnjaki že poudarjali, da je Slovenija v šestdesetih in sedemdesetih letih prvič v svoji zgodovini postala imigrantska država in da lahko delovna migracija iz drugih jugoslovanskih republik prispeva k slovenskemu narodnemu telesu (Tedenska tribuna, 21. 2. 1973). Bolj izjema kot pravilo so bili članki, v katerih so strokovnjaki izpostavljali problem prebivalstvenega "sestava":

"Slovenci, majhen narod, smo v demografskem precepu... ker: 17,3 odstotkov družin sploh nima otrok; ker pride na slabo polovico družin le po en otrok ali celo manj;... ker že vsak četrty zaposleni v naši republiki ni slovenske narodnosti; ker se prvič v zgodovini Slovenije vanjo priseljuje več ljudi, kot se jih izseljuje" (ITD, 15. 1. 1974).

Obveščanje javnosti o celostni prebivalstveni politiki za to obdobje še ni značilno. Večina piscev je poročala le o posamičnih ukrepih, nekakšnih akcijskih programih za dvig rodnosti na Slovenskem. Najbolj pogosti so bili pozivi za izboljšanje ženske reproduktivne oskrbe na splošno in za zagotavljanje bolj primernih življenjskih pogojev za mlade družine. (Delo, 24. 5. 1969; Komunist, 24. 11. 1972; Delo, 24. 12. 1972; Tedenska tribuna, 21. 2. 1973; Delo, 27. 10. 1973; ITD, 15. 1. 1974; Delo, 3. 6. 1975; Delo, 7. 6. 1977).

Osemdeseta leta: "Samo milijon nas bo"

Pregledani zapisi o nataliteti v Sloveniji iz osemdesetih let kažejo, da je za to desetletje značilen prenos vsebinskega težišča. V primerjavi s predhodnim obdobjem so avtorji člankov veliko več pozornosti namenili "katastrofalnim" posledicam upadanja rodnosti na Slovenskem in močno izražali zahtevo po takojšnjem sprejetju nujnih prebivalstvenih ukrepov. Vzroke za upadanje rodnosti so razlaga-

li samoumevno v skladu s splošnimi predpostavkami teorije modernizacije. Poudarjali so zlasti zgodovinske dosežke gospodarske rasti večine evropskih držav, ki naj bi se zrcalili v višjem življenjskem standardu, zgodovinsko spremenjenem položaju žensk in predvsem v t.i. odgovornem starševstvu. Na kratko, padec rodnosti v Sloveniji so večinoma razlagali kot nujno posledico načrtovanega, postopnega omejevanja rojstev in še vedno umeščali svoje razlage v jugoslovanski in evropski kontekst.

Toda v primerjavi s predhodnim desetletjem, ko so razpravljalci o nataliteti v Sloveniji kot morebitne razloge za nizko rodnost v Sloveniji posebej izpostavili "stranske učinke razvitega sveta", so zdaj nekatere nanovo iznajdli. Najpogosteje so javnost obveščali o neprimernem odnosu do življenja (ne-etična pravica do splava), številnih delovnih priseljencih iz drugih republik socialistične Jugoslavije v sedemdesetih letih in o odsotnosti celovite prebivalstvene politike. Te domnevne razloge so prikazovali kot poglavitne krivce neizbežne nacionalne katastrofe, kar je bilo razvidno iz samih naslovov njihovih prispevkov: "Samo milijon nas bo" (*Teleks*, 10. 1. 1985); "Postajamo osivela družba" (*Delo*, 26. 2. 1987); "Narod na poti umiranja?" (*Nedeljski dnevnik*, 19. 4. 1987); "Spodjedene korenine naroda" (*Nedeljski dnevnik*, 7. 5. 1989); "...Za Slovence evtanazija ne bo potrebna" (*Delo*, 12. 12. 1989) itd. Še več, zdi se, da so tako nezavidljiv položaj "slovenske rodnosti" podkrepili s statističnimi podatki in populacijskimi projekcijami, v katerih so nenehno opozarjali, da "število rojstev upada" (*Delo*, 12. 6. 1982), da se "Slovenci staramo" (*Večer*, 14. 7. 1984), in da je "enostavna reprodukcija ogrožena" (*Teleks*, 10. 1. 1985).

V primerjavi s tako vznemirljivimi informacijami so se presoje nekaterih slovenskih demografov, objavljene v pogovorih z novinarji, zdele bolj ohrabrujoče. Na podlagi vrednosti vitalnih statistik so zagotavljali, da enostavna reprodukcija še ni ogrožena, ampak potencialno ogrožajoča v prihodnosti: "Že dobri dve desetletji so kazalci zelo nizki, toda ne pod ravnijo, ki zagotavlja enostavno obnovo prebivalstva" (*Delo*, 1. 6. 1982). Šest let nato so javnost še vedno pomirjali:

"Za zdaj Slovenci še ne izumiramo. V celoti gledano naše prebivalstvo še zmeraj narašča, a je vse bolj staro. Govoriti o kakšnem izumiranju bi bilo v tem času še pretravanje. Vendar pa moram opozoriti, da vprašanje prenizke rodnosti dejansko obstaja. Če se bomo v prihodnje želeli izogniti izumiranju, bo treba že danes dojeti naravo tega problema in ukrepati" (*Delauska enotnost*, 26. 2. 1988).

Nasprotno so nekateri iz vrst cerkvenih krogov že govorili o "narodni krizi", ki naj bi jo povzročila predvsem uzakonitev splava:

"Statistiki govorijo o stalnem upadanju števila rojstev vse od leta 1979 naprej, kar se nekako ujema s časom, ki ga mnogi imenujejo 'začetek krize'... O razlogih, ki botrujejo takšnemu upadanju rojstev, bi strokovnjaki lahko napisali debele knjige... Od nedvoumne sebičnosti pa vse do resnične nezmožnosti zaradi zdravstvenih, premoženjskih (zlasti stanovanjskih) razlogov se razpenja lok, ki tišči narodno rast k tlom. Nekatere raz-

loge bo lahko omilila ali celo odpravila družba s primerno demografsko politiko, z drugimi se bomo morali spopasti sami, kajti le-ti segajo v najgloblje korenine osebnosti. Vsekakor pa bo treba na neki način spremeniti naše pojmovanje življenja, se pravi, bolj ga bomo morali spoštovati" (Družina, 3. 2. 1985).

Taka razmišljanja pa niso ostala neopažena s strani bralne javnosti:⁶ "Splav je vedno kapitulacija; porod, čeprav v stiski, pa je zmaga... Za vitalnost naroda ima velik pomen tudi družina. Toda družina je res družina, če ima dovolj otrok" (*Teleks*, 7. 2. 1985).

Kot rečeno, so mediji v osemdesetih letih v delovnih priseljenjih prepoznali najbolj verjeten razlog nizke rodnosti v Sloveniji. Ti naj bi s svojo prisotnostjo pomembno prispevali k popačeni sliki slovenske reprodukcije, njihove izmerjene stopnje rodnosti pa naj bi celo zavajale strokovnjake, da so podcenili resnost problema "izginjanja Slovencev". Čeprav so sprva populacijski strokovnjaki previdno komentirali dejstvo, da je bila prebivalstvena rast v Sloveniji v zadnjih dveh desetletjih, v primerjavi s povprečno prebivalstveno rastjo v Jugoslaviji, višja na račun priseljencev (*Delo*, 12. 6. 1982; *Večer*, 14. 7. 1984; *Nedeljski dnevnik*, 19. 4. 1987 itd.), so pozneje, ob koncu osemdesetih let, vedno bolj odkrito izražali bojazen pred izginjanjem "slovenske kulture in identitete": "Ob tako nizki rodnosti bi nujno sledilo večje priseljevanje iz ostalih predelov Jugoslavije in iz tujine ter postopno izginjanje slovenske identitete" (*Dnevnik*, 19. 11. 1988); ali pa:

"Slovenija je bila dolgo dežela odseljevanja, šele sredi petdesetih let je postala privlačna za priseljence, in to skoraj izključno za prebivalce iz drugih delov Jugoslavije... Hkrati pa se je s tem kar naprej zmanjševal delež Slovencev, tako da je bilo leta 1981 med stalnimi prebivalci Slovenije le še dobrih devetdeset odstotkov Slovencev. Dolgoročno ne moremo računati na to, da bi priseljevanje nadomeščalo rojstva. Priseljevanje namreč lahko zelo hitro presahne, če se spremenijo življenjske razmere v območjih priseljevanja ali pa v obeh. Poleg tega pa se pripravljenost avtohtonega prebivalstva za sprejem priseljencev manjša z večanjem deleža le-teh. Zato je dolgoročno za rast prebivalstva oziroma obstoj naroda vendarle odločilen naravni prirastek" (Delo, 8. 12. 1989).

Podobna stališča do tujcev so bila implicitno inkorporirana tudi v argumentiranje, zakaj je prebivalstvena politika v Sloveniji sploh nujna? Kot že povedano, strokovnjaki pozivov po sprejetju celovitih prebivalstvenih ukrepov sprva niso utemljevali v skladu s paranoično predstavo o "izumrtju Slovencev", temveč bolj v skladu z družbenimi posledicami nizke rodnosti v Sloveniji. Vseeno pa se zdi, da se

⁶ Večina člankov, ki se nanaša na temo abortusa, je dokumentirana v mapi 618.39 (497.12) - Splav v Sloveniji. Zato bi bilo zavajajoče zatrjevati, da so za osemdeseta leta značilni le trije izmed štiridesetih pregledanih člankov s podobno vsebino.

niso uspeli povsem izogniti spolzkemu terenu - kdo je in kdo ni član nacionalne populacije, kljub temu, da so strah pred tujci opravičevali z argumenti z "Zahoda":

"Rodnost je v evropskih državah padla do te mere, da ne zagotavlja več normalne reprodukcije posameznega naroda. Številčni primanjkljaj bi sicer lahko reševali s selitvami iz tistih delov sveta, kjer je nataliteta še zmeraj visoka. Sodeč po dosedanjih izkušnjah in reakcijah zahodnoevropskih vlad na priseljevanje z 'juga' ta rešitev nikjer ni niti najmanj priljubljena. Večina evropskih držav se nizke rodnosti loteva s preračunano prebivalstveno politiko" (Teleks, 10. 1. 1985).

Navkljub jasno izraženim razlogom za sprejem celovite prebivalstvene politike s strani strokovnjakov, je večina novinarjev poročala o posamičnih ukrepih in družbenih normah, za katere bi se državljani Slovenije morali zavzemati. Bralce so neprestano obveščali, da bi morala vsaka ženska roditi vsaj 2,2 otroka, da bi ohranili naravno obnovo slovenske populacije, in da bi morali sprejeti ukrepe, ki bi zagotovili primerne pogoje za rojevanje: večjo zaposlitev mladih; pospešeno gradnjo primernih bivališč, zagotovitev dnevnega varstva in zadostnega števila vrtcev, podaljšati porodniški dopust (na leto dni), zagotoviti denarno pomoč za družine z več kot dvema otrokoma ipd. Čeprav postopno in implicitno, pa se je govor o celoviti prebivalstveni politiki kot o posamičnih ukrepih za izboljšanje življenjskih pogojev vedno bolj nanašal le na etnične Slovence.

Devetdeseta leta: proti "razmnoževalni lenobi" Slovencev in za "učinkovit nadzor migracijskih tokov"

Na podlagi gornjega prikaza (Slika 1) bi lahko devetdeseta leta označili za desetletje "vročih" razprav o obnavljanju slovenskega prebivalstva, ko ne naključno izstopata letnici 1990 in 1993; leta 1990 so novinarji, strokovnjaki in bralci obširno razpravljali o prvih strokovnih podlagah prebivalstvene politike v Sloveniji, dve leti pozneje pa o primernem sestavu nacionalne populacije, zlasti skozi govor o priseljencih in beguncih.

V veliki meri so o vprašanjih v zvezi s sestavom slovenskega prebivalstva spregovorili že člani Komisije za izdelavo podlag prebivalstvene politike v SR Sloveniji, ki jih je imenoval izvršni svet Skupščine SR Slovenije 1989. leta. Ko so svoje delovno gradivo prvič predstavili javnosti leta 1990, je bilo več kot očitno, da so se v natančno določenem cilju svojega podjetja - doseči uravnotežen proces prebivalstvene obnove v pogojih izboljšane življenjskega standarda - posredno dotaknili tudi vprašanja opredelitve subjekta, ki naj bi bil uporabnik predlaganih ukrepov. Bralci dnevnega časopisa so kmalu izvedeli, da so se t.i. pozitivni ukrepi prebivalstvene politike nanašali na "avtohtone" Slovence, tiste, ki so se v Sloveniji rodili, in priseljence, ki so delali v Sloveniji vsaj pet let in tako pridobili status stalno prebivajočih (Teleks, 1. 2. 1990). Hkrati pa so mediji poročali o tem, da sooblikovalci bodoče prebivalstvene politike v Sloveniji s predlaganimi ukrepi niso nameravali privabljati Neslovencev v Slovenijo ali pa spodbujati t.i. nacionalno mešane zakonske zveze (Teleks, 1. 2. 1990; Jana, 14. 2. 1990). Kot je rekel sam predsednik komisije:

“To je izjemno občutljivo vprašanje. Kot sem že dejal, po številu prebivalcev Slovenija ne nazaduje, ampak celo narašča, pri čemer gre prirastek predvsem na račun priseljevanja. Prvi velik problem je, ker imamo zelo malo natančnih populacijskih podatkov, saj Jugoslavija s temi podatki ves čas slepomiši, na drugi strani pa je v državi tih pritisk, da se moramo zeliti in ustvariti jugoslovanski narod... Zato smo od slovenskega izvršnega sveta na koncu svoje študije zahtevali, naj se spusti na to občutljivo področje in predlaga novo študijo o migracijskih gibanjih, mi pa smo zdaj svoje ukrepe predvideli tako, da ne bi spodbujali večjega priliva prebivalcev v Slovenijo, ampak vsaj deloma povečano reprodukcijo slovenskega prebivalstva” (Teleks, 1. 2. 1990).

Zagovorniki tako oblikovanih prebivalstvenih podlag so utemeljevali svoje argumente z očitki jugoslovanskim oblastem o nepravilnem (previsokem) “slovenskem prispevku” v federativni proračun. Zaradi tega slovenska republiška vlada ni mogla nuditi podpore slovenskim družinam po “zahodnem zgledu”:

“Druge razvite države, v katerih je prav tolikšna stopnja zaposlitve kot pri nas, pa so razvile tudi veliko drugih socialnih servisov za pomoč družini. Mi pa ta denar, ki ga ustvarjamo, razporejamo na ravni države in nam ga vse manj ostaja. Zato smo se znašli v položaju, ko praktično nismo razvili nobenih servisov za pomoč družini. Osební dohodki pa so tudi tako nizki, da družina vsega tega sama ne more razviti” (Delauska enotnost, 2. 2. 1990).

Nekateri sooblikovalci strokovnih podlag so v nizu ukrepov za izboljšanje rodnosti na Slovenskem predlagali tudi t.i. davek na nestarševstvo, ukrep, ki naj bi bil dobro znan v tujini. Javnosti so ga skušali prizanesljivo predstaviti: “Vse razvite družbe so se morale spopasti s tem problemom. Ko so se znašle na robu samoohranitve, so nekatere ta davek tudi vpeljale”; ali pa: “Davek na nestarševstvo naj bi ne razumeli kot davek, temveč kot solidarnost, kot pomoč otrokom, kot vlaganje v prihodnost”; in nazadnje: “Davki naj bi bili sintetični, tako da bi združevali vse prispevke. Tako imajo urejeno Švedi in Francozi” (Jana, 14. 2. 1990).

Take utemeljitve so naletele na močno nasprotovanje bralcev in posameznih komentatorjev; svoje kritične poglede do predlaganih ukrepov so izrazili kar v polovici člankov iz leta 1990. Najbolj pogoste pripombe so se nanašale na neprimeren predstavljen rodnostni problem v Sloveniji. Upadanje rodnosti naj bi predlagatelji podlag nemudoma razumeli kot odskočno desko za oblikovanje in sprejetje ukrepov, še preden so ta pojav resno in poglobljeno analizirali. Nekateri kritiki iz vrst strokovnjakov pa so celo očitali predsedniku komisije, da je napačno interpretiral statistične izračune:

“Naravni prirastek v Sloveniji je še vedno pozitiven... Osnovni problem obnavljanja prebivalstva Slovenije pa je drugje. Kljub pozitivni rasti prebivalstva, se je rodnost v Sloveniji znižala pod raven, ki še zagotavlja enostavno reprodukcijo” (Teleks, 8. 2. 1990).

Novinarji kot tudi posamični bralci so opozarjali na neznanstven in odkrito demagoški značaj retorike predlagateljev podlag (Teleks, 29. 3. 1990). Očitali so jim zlasti vrednostno podprte interpretacije statističnih podatkov znotraj ideološkega mita o izumiranju slovenskega naroda, nedoslednosti pri javni predstavitvi argumentov, in celo neveljavnost nekaterih statističnih izračunov. Kritiki podlag so prvič tudi javno izpostavili dilemo - zakaj, za koga in v kakšnih okoliščinah naj bi bilo upadanje rodnosti v Sloveniji sploh problematično (Delo, 5. 4. 1990) in videli poglobitveni razlog, ki naj bi motiviral pisce podlag, v “prvem” slovenskem večstrankarskem predvolilnem boju. Hkrati so vztrajno zatrjevali, da so šle strokovne sugestije za izboljšanje rodnosti v Sloveniji korak nazaj v poenostavljene predstave socialistične ideologije o zadostnem številu delavcev za uspešno izvajanje blagovnega produkcijskega sistema, da več kot očitno vsebujejo premise naturalizma in merkantilizma, skratka, da podlage pomenijo “korak naprej v srednji vek”:

“Poudarjanje količine ljudi namesto njihove vrednosti je tipično za socializem, ki je naturalna družba, in je zato slepa za fetišizem blaga in tudi denarja kot posebnega blaga... Takšen populacijski naturalizem tudi ne razume, da je štiristo tisoč Slovencev čez dvesto let lahko vrednih več kot danes dva ali trije milijoni. V primeru, da bodo stranke narodne demokracije zmagale na ljudskih volitvah, se nam potemtakem obeta zmes kolektivizma, nacionalizma, naturalističnih predstav in svobodnega podjetništva, ki naj bi vso to mašinerijo zalagalo s potrebnim denarjem” (Teleks, 15. 2. 1990).

“Gre za to, da priseganje na načrtno spodbujanje rojevanja kot ‘investicijo v materialno reprodukcijo družbe’... spominja na merkantilistično tezo o številčnem prebivalstvu kot viru gospodarske in siceršnje moči države, kar je za postindustrijsko družbo nekaj nepojmljivega” (Mladina, 16. 2. 1990).

Zadnja skupina oporekovalcev se je med drugim osredotočila na antipluralistično usmerjenost predlaganih ukrepov. Tipične kritike takih ocenjevalcev podlag so bile:

“Že bežen pregled gradiva... jasno pove vsaj dvoje: da ne gre za reprodukcijo prebivalstva nasploh, temveč za reprodukcijo Slovencev, in da ne gre niti za boljšo kvaliteto njihovega življenja nasploh, ampak za nekakšno nagrado za starševstvo, ki bi je bile v enaki višini ne glede na socialni položaj deležne vse matere za drugega oziroma tretjega in vse nadaljnje otroke” (Teleks, 8. 2. 1990).

“Celoten predlog je past... Ta projekt je jasno uperjen zoper pluralnost družbe, zoper različne stile in oblike življenjskih skupnosti in s tem tudi proti avtonomnosti žensk... Sam jezik ogromno pove: v tem primeru to, da se bo katastrofalna kriza te družbe reševala na račun odpuščanja določenih segmentov žensk, priseljencev z juga itd... Razvoj Slovenije pa bo očitno slonel na nekakšni svojevrstni moški poslovnosti in ženskem gospodinjstvu” (Večer, 24. 2. 1990).

V naslednjih letih se zaznave o zniževanju rodnosti na Slovenskem niso bistveno spremenile. Edina razpoznavna novost je bila v tem, da je bilo v dnevnem časopisu zaslediti več prostora za bolj znanstvene in predvsem s “tujimi zgledi” podkrepljene razlage pojava upadanja rodnosti, s katerimi so strokovnjaki podlagali še vedno aktualne pozive po čimprejšnjem sprejetju ukrepov celovite prebivalstvene politike. Pisanje o “romunskem primeru” se je kazalo kot prepričljiva ilustracija o neuspešnem dvigovanju rodnosti s pomočjo negativnih prebivalstvenih ukrepov; po ustavni prepovedi izvajanja pravice do splava leta 1966, rodnost v Romuniji ni naraščala, temveč je ostala nizka. Zdi se, da je bil prikaz romunskega primera namenjen tistemu delu občinstva, ki je zagovarjal prepoved zakonite pravice do abortusa v Sloveniji. Nasprotno pa je bil t.i. skandinavski model predstavljen kot deloma uspešen primer izvajanja pozitivnih ukrepov za spodbujanje rodnosti. Z nizom pozitivnih ukrepov na področju družinskega načrtovanja so na Švedskem v tridesetih letih skušali dvigniti sorazmerno nizko rodnost. Uspehi so bili le začasni, saj se je v sedemdesetih letih proces upadanja rodnosti na Švedskem ponovil (Delo, 4. 7. 1992). Vztrajanje strokovnjakov pri demografskih analizah le v okvirih nacionalne države pa ni bilo posledica zgledovanja po bolj ali manj uspešnih “evropskih praksah”, temveč verjetno tudi odraz “novih” zaznav tujcev v Sloveniji, ki so prevladale po proglasitvi neodvisne slovenske države.

V devetdesetih letih so bili tujci v medijih obravnavani na več načinov. Nemalokrat so o njih pisali kot o potencialnih kandidatih, ki bi utegnili zapolniti izpraznjena, zlasti podeželska, območja slovenskega ozemlja (*Družina*, 3. 2. 1991; *Delo*, 31. 8. 1991). Kot “stari” priseljenci (še pred osamosvojitvijo Slovenije) pa so bili pogosto prepoznani za poglobitne krivce, ki so s svojo rodnostjo zasenčili “razmnoževalno lenobo” (*Delo*, 23. 6. 1993) avtohtone slovenske populacije (*Slovenske novice*, 17. 2. 1993). S tega vidika so nekateri avtorji člankov menili, da je “učinkovit nadzor migracijskih tokov prav tako nujen kot klasična obramba meja in smiselno načrtovanje rojstev” (*Delo*, 24. 7. 1993), ali pa da bi Slovenci morali “posodobiti imigracijsko politiko” (*Delo*, 14. 8. 1993). Nekateri posamezniki pa so v Pismih bralcev jasno izrazili ekstremna stališča kot na primer: “Slovenci Slovenije ne mislimo islamizirati, prepustiti svojih ognjišč Balkancem in narediti iz Slovenije drugo Bosno” (*Delo*, 17. 11. 1993; *Delo*, 4. 12. 1993); “Kako kljubovati navalu poldivjih bežečih ljudstev?” (*Delo*, 1. 12. 1993); ali pa:

“Pokojna Jugoslavija je imela pri tem sramotno vlogo pospeševalca tega južnega “razploda” [prebivalcev Kosova] in je po pravici s tem tudi prva žrtev novodobne “kuge” na dveh nogah. Slovenci se odpovedujejo potom-

stvu, da njihovo zemljo zasedajo nepismeni, nekulturni, leni kradljivci” (Delo, 2. 7. 1994),

ki pa niso naletela na nasprotovanje, kot je bil primer leta 1990. Nasprotno, prav dilema, ali tudi tujce vključiti v razprave o slovenski prebivalstveni politiki ali ne, je okupirala populacijske eksperte prav skozi vsa devetdeseta leta. Nekateri med njimi so sprva nasprotovali piscem o fobiji pred Neslovenci (*Republika*, 18. 5. 1993; *Razgledi*, 12. 11. 1993; *Delo*, 4. 12. 1993). Toda tudi sami se niso omejili od strahov o ogroženi slovenski kulturi:

“Drugi razlog [zaskrbljenosti zaradi padajočega števila rojstev] je ogroženost kulture, v kateri smo zrasli in so jo naši predniki na tem prostoru ohranjali več kot tisoč let. Za uveljavitev posameznika in naroda med tujci je samozavest, ki ti jo daje lastna kultura, izjemno pomembna” (Republika, 18. 5. 1993); ali: “Ni namreč mogoče zanemariti kulturnih in drugih omejitev. Ne moreš samo odpreti mej za priselitve in s tem izravnati števila prebivalstva (Večer, 21. 5. 1994).

Vse kaže, da so razpad Jugoslavije, vojna na Balkanu in uveljavljanje slovenske državnosti bistveno zaznamovali razpravljanje o nujnih prebivalstvenih ukrepih na Slovenskem. Odločilna zadrega se ni vrtela okoli vprašanja, ali je celostna populacijska politika nujna ali ne, temveč, ali in kako vključiti v njeno obravnavo tudi priseljence. V skladu z zdravorazumsko predstavo, da so nekdanji delovni priseljenci uživali več pravic kot Slovenci, so se nekateri razpravljavci zavzemali za učinkovit nadzor nad imigrantskimi tokovi in opozarjali na “dejstvo”, da tujci že ne bodo “skrbeli za Slovence”, prej bodo resno ogrozili pravo bistvo slovenske kulture (*Delo*, 7. 1. 1995; *Delo*, 22. 5. 1999; *MAG*, 2. 11. 1995). Manjšina je poudarjala, da je priseljevanje lahko rešitev za padec rodnosti na Slovenskem, vendar pogojno: če se bodo prišleki zmožni integrirati v sistem (*Dnevnik*, 10. 2. 1996; *Delo*, 4. 12. 1993; *Večer*, 21. 5. 1994; *Delo*, 4. 12. 1999; *Delo*, 11. 12. 1999). Domala vsi pa so v skladu s ksenofobičnim razpoloženjem v Sloveniji vztrajali pri “lažji” in “cenejši” rešitvi: pri investiranju v “zanesljive domačine” s pomočjo spodbujanja njihovega rodnostnega vedenja.

Sklep

Benedict Anderson je v svojem delu *Zamišljene skupnosti* (1998: 15) dejal, da “skupnosti ne moramo razlikovati po tem, ali so pristne ali lažne, ampak po načinu, kako so zamišljene”. Tako naj bi se zamisel nacije kazala kot podoba o skupnosti, ki jo gojijo člani, saj jih, čeprav se neposredno ne poznajo, povezuje nekakšno “horizontalno tovarštvo” (prim. Anderson, 1998: 14-16). S takim razmišljanjem je Anderson skušal pojasniti predvsem razliko med zamišljanjem starodavnih in nacionalnih skupnosti, so pa njegova opažanja povedna tudi za naš primer. Iz medijskega govora o obnavljanju nacionalne populacije lahko namreč posredno izluščimo oblikovanje oziroma “normalizacijo” predstave o “nas”.

V času "prebujanja narodov" so oblikovalci programa o *Zedinjeni Sloveniji* eksplicirali model politične konsolidacije tistega, kar so razumeli kot slovenski narod v okviru avstrijskega cesarstva. Zamišljali so si tako skupnost, ki bo v eni politični entiteti združevala slovensko govoreče ljudi, ki so tačas bivali v različnih administrativnih enotah in političnih režimih. Številčno majhnost tako opredeljenega slovenskega naroda so presojali z vidika obstoja v skupnem sistemu, ki bi jim omogočal varnost oziroma politično preživetje, ampak na razpoznaven, slovenski način, ki so ga utemeljevali kot zgodovinsko in hkrati "naravno", psevdbiološko kontinuiteto. Ali kot se glasi sloviti Majerjev apel bralcem Bleiweisovih Novic:

"Mi smo vsi bratje - Slaveni, Nemci, Italijani, Vogri... Vsaki naj v svoji deželi doma živi, kakor mu je drago in ljubo: Nemec po nemško, Italijan po italijansko, Voger po vogersko... Mi Slaveni pa tudi trdno, z vso močjo od vsih terjamo, da tudi nas pusté doma po našim živeti: Slovence po slovensko (1848: 50; poudarki originalni)."

Šlo je torej hkrati za politično gibanje, ki je proizvedlo in "znanstveno" utemeljevalo skozi dela učenjakov iz različnih ved (zgodovine, arheologije, jezikoslovja itd.) vsebine "slovenskosti". Po zgledu tedaj v Evropi primordialno konceptualiziranih predstav o narodni-nacionalni skupnosti, so si slovensko populacijo zamislili kot tako skupnost, ki jo odlikuje skupni izvor, jezik, kultura in ozemlje ter neprekinjene kontinuitete teh atributov skozi zgodovino. Ali bolje rečeno, odslej so v svojih znanstvenih podjetjih, naj parafraziram Šumijevo, razvrščali diahrone in kontekstualno raznorodne pojave *ex aequo* tako, da so konstruirali velike mitske monade: "slovenstvo", "slovenščino" in "narod" (Šumi, 2000: 121).

Zdi se, da so za razliko od tako zamišljene podobe slovenske skupnosti, ki se je uveljavljala v procesu narodotvorja v drugi polovici 19. stoletja in se postopoma, čeprav ne avtomatično, konsolidirala kot "goden" narod, sooblikovalci državotvornega diskurza v obdobju "osamosvajanja" Slovenije obnovili poprej obstoječo podobo slovenskega naroda in jo izenačili z nacionalno populacijo. Poprej zamišljen "goden narod" je s proglasitvijo politične samostojnosti in suverenosti postal "godna nacija", t.j. taka entiteta, katere omejenost se je zdaj nanašala na obstoj drugih nacij, torej ekskluzivističnih entitet istega reda. Analiza medijskega govora o upadanju rodnosti na Slovenskem v zadnjih treh desetletjih nedvomno govori temu v prid. Naj grem po vrsti.

Pregled nacionalnega tiska v sedemdesetih letih prejšnjega stoletja je pokazal, da so, naj rečem s Hartleyem (1989), "institucionalni" kot tudi "prisvojeni glasovi"

⁷ Po Hartleyu (1989: 110) so institucionalni glasovi taki, ki so povsem "naturalizirani". To pomeni, da dajejo vtis, kot da niso skonstruirani in provizorični, ampak, da se "realnost" preprosto prikaže skozi njih. V našem primeru so to novinarski glasovi. Podobno, naj bi bili prisvojeni glasovi tisti, ki so hkrati vključeni in ločeni od prisvojiteljevega glasu. Resnico potemtakem izgovarja institucionalni glas, njegovo resničnost ali avtentičnost pa vzpostavljajo "prisvojeni" glasovi. V našem primeru so to strokovni in bralski komentarji ali intervjuji, ki so kljub navidezni avtonomnosti in nepristranskosti, po Hartleyu, diskurzivno podrejeni torej vpeti v določen institucionalni kod (kako biti intervjuvan) ali pa kontekst (prim. *ibid.*: 111).

ustvarjali avtonomno podobo slovenske skupnosti. Proces upadanja rodnosti v Sloveniji so predstavljali kot posledico dosežene gospodarske in kulturne ravni, ki je bila primerljiva z rodnostno situacijo v večini zahodneevropskih držav, in hkrati kot posledico individualistične ideologije potrošništva. V skladu s teorijama modernizacije in demografskega prehoda, ki sta upadanje rodnosti razlagali kot rezultat "progresivnega razvoja", so "slovenski položaj" prebivalstvene dinamike primerjali z gibanjem prebivalstva v drugih republikah v okviru skupne države kot tudi v drugih državah s primerljivo "razvitostjo". Iz medijskega govora o upadanju rodnosti v Sloveniji v tem obdobju lahko potentakem indikativno izluščimo tako predstavo o populaciji, ki je bila sorazmerno avtonomno prezentirana v okviru politične skupnosti Jugoslavije in tudi navzven do drugih evropskih držav; od tod predstava o najbolj razviti republiki Sloveniji. Vendar ta podoba ni bila povsem v skladu z romantičnim konceptom narodne-nacionalne populacije, ki je poudarjal tudi njeno organsko povezanost z etničnim ozemljem. Ogroženost zgolj etničnih Slovencev je bila v tem obdobju še nerazpoznavna oziroma podkomunicirana.

V osemdesetih letih so posledice upadanja rodnosti predstavljene že v smislu "narodovega izumiranja". Kljub temu, da so strokovni "prisvojeni glasovi" v medijih mirili javnost s spodbijanjem alarmantnih napovedi o izginjanju Slovencev, so "institucionalni glasovi" take napovedi vse bolj dramatizirali. Upadanje rodnosti v najbolj razviti republiki ni bilo predstavljeno zgolj kot rezultat procesov modernizacije "razvitega sveta", ampak tudi kot rezultat ne dovolj ozaveščenega usmerjanja rodnostnih trendov v Sloveniji glede na specifične segmente populacije. Ker so statistične službe "do zdaj" spremljale rodnost celotne populacije v Sloveniji, naj bi izmerjeni kazalci "uspavali" ocenjevalce populacijskih trendov v napovedi, da položaj v Sloveniji še ni alarmanten. V tem oziru so mediji izpostavili delovne priseljence iz drugih republik tačas še iste države, torej tisti segment populacije, ki po predpostavki romantičnega koncepta narodne-nacionalne populacije ni bil "naravno povezan" s skupnostjo, v kateri je bodisi začasno bodisi stalno prebival.

V primerjavi z medijskim govorom v osemdesetih letih je za devetdeseta leta značilna še poudarjena grožnja, da je zaradi številčne majhnosti Slovencev, ki je bila razumljena in posredovana kot sinonim za populacijsko izginotje, ogrožena "prava nacionalna substanca". Taka esencialistična drža je bila nadalje razumljena kot domoljubna skrb (Šumi, 2001: 26) za končno pridobljeno, tako dolgo pričakovano slovensko nacionalno suverenost, ki je v diskurzu o nacionalni populaciji iz obdobja "prebujanja narodov" razumljena kot razvojno "godna" tvorba, ki organsko spaja populacijo z ozemljem, podedovano kulturo, skupnim jezikom in zgodovinskim izvorom v politično organizacijo - suvereno nacija. V tem pogledu so ilustrativne razlage v smislu: "Saj nisem nacionalist, ampak me skrbi usoda lastnega naroda" (*Mladina*, 2. 2. 1990; *Slovenske novice*, 17. 2. 1993), ki niso bile v sozvočju z vzporedno prisotnimi mnenji o splošni formalni normi tolerance (prim. Van Dijk, 1993: 99, 104), največkrat posredovani v obliki poziva k "odprti" ali "nacionalni" Evropi. Tako ustvarjena pozitivna samopodoba tudi ni bila v skladu z negativno podobo, ki je bila pripisana etničnemu Drugemu. V obdobju razpada Jugoslavije so bili v tem smislu tipični pripisi krivde za nizko rodnost Slovencev Neslovenecem, zlasti nekdanjim delovnim priseljencem. Še več, domoljubna skrb je

bila v svoji skrajni točki locirana na nacionalno mejo (Billig, 1995: 100), da bi se lahko izključilo morebitne neželene soudeležence pri zviševanju "slovenske rodnosti", tačas zlasti begunce iz Bosne in Hercegovine. Zdelo se je, da so bili celo strokovni glasovi, ki so sporadično oporekali prevladujoči zastraševalni retoriki v tem obdobju, uspešno utišani oziroma pod vplivom domoljubne ideologije predstavljeni ne kot mnogovrstni, ampak enovrstni - pač pa v sozvočju s posocialistično nacionalistično retoriko v Hrochevem smislu.

Na podlagi predstavljenega materiala lahko sklenem, da medijski govor o rodnosti na Slovenskem, zlasti v obdobju uveljavljanja slovenske državnosti, izpričuje politizacijo rodnostnega pojava v smeri obujanja klasičnega koncepta narodne-nacionalne populacije.

LITERATURA

- Benedict, Anderson (1983, 1998): *Zamišljene skupnosti. O izvoru in širjenju nacionalizma*. Ljubljana: Studia Humanitatis.
- Billig, Michael (1995): *Banal Nationalism*. London: SAGE Publications.
- Cvirn, Janez (1995): "Slovenci in nemški državnopravni programi (1848-1918)", v: Bogo Grafenauer et al (ur.), *Slovenci in država*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, str. 73-82.
- Dolinar, Darko (1996): "Brižinski spomeniki kot problem slovenske literarne zgodovine", v: Janko Kos et al (ur.), *Zbornik Brižinski spomeniki*. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede, str. 393-401.
- Domej, Teodor (1995): "Slovenci v 19. stoletju v luči svojih lastnih oznak", v: Bogo Grafenauer et al (ur.), *Slovenci in država*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, str. 83-93.
- Fekonja, Andrej (1887): *Davorin Trstenjak, slovenski pisatelj*. Ljubljana: Kleinmary in Bamberg.
- Grafenauer, Bogo et al (ur.) (1995): *Slovenci in država. Zbornik prispevkov z znanstvenega posveta na SAZU (od 9. do 11. novembra 1994)*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti.
- Hartley, John (1989, 1982): *Understanding news*. London: Routledge.
- Hroch, Miroslav (1996): "Nationalism and national movements: comparing the past and the present of Central and Eastern Europe". *Nations and Nationalism* 2 (1), str. 35-44.
- Kertzer, David I. in Tom Fricke (ur.) (1997): *Anthropological Demography. Toward a New Synthesis*. Chicago in London: The University of Chicago Press.
- Korošec, Josip (1954): "Lubor Niederle". *Arheološki vestnik Acta Archaeologica*, 2 (5), str. 387-388.
- Kos, Janko et al (ur.) (1996): *Zbornik Brižinski spomeniki*. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede.
- Kos, Milko (1985): *Srednjeveška kulturna, družbena in politična zgodovina Slovencev. Izbrane razprave*. Ljubljana: Slovenska matica.
- Kreager, Philip (1997): "Population and Identity", v: David I. Kertzer and Tom Fricke (ur.), *Anthropological Demography. Toward a New Synthesis*. Chicago in London: The University of Chicago Press, str. 139-174.
- Majer, Matija (1848): "Slava Bogu v višavah". *Kmetijske in rokodelske novice*, 13 (6), str. 50.
- Niederle, Lubor (1911): *Slovanski svet. Zemljepisna in statistična slika današnjega slovanstva*. Ljubljana: Omladina.

- Poutignat, Philippe in Jocelyne Streiff-Fenart (1997, 1995): Teorije o etnicitetu. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Rožman, Irena (2001): Spolno življenje in kultura rojstev na Dolenjskem od 2. polovice 19. stoletja do 2. svetovne vojne (disertacija). Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo.
- Szreter, Simon (1993): "The Idea of Demographic Transition and the Study of Fertility Change: A Critical Intellectual History". *Population and Development Review* zv. 19, št. 4, str. 659-702.
- Stanfield, John H. In Dennis M. Rutledge (ur.) (1993): *Race and Ethnicity in Research Methods*. London: SAGE.
- Šifrer, Živko (1963): "Razvitak stanovništva u poslednjih sto godina". *Stanovništvo*, I, 3.
- Šumi, Irena (2000): *Kultura, etničnost, mejnost: konstrukcije različnosti v antropološki presoji*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Šumi, Irena (2001): "Rasistični ampak". *Mladina*, 5. marec, str. 26-27.
- Trstenjak, Davorin (1863): "Iz Celja". *Novice*, 22. julij, 29 (21), str. 234.
- Van Dijk, Teun (1993): "Analyzing Racism Through Discourse Analysis: Some Methodological Reflections", v: John H. Stanfield in Dennis M. Rutledge (ur.), *Race and Ethnicity in Research Methods*. London: SAGE, str. 92-134.
- Vogeljik, Dolfe (1965): *Razvoj prebivalstva Slovenije zadnjih dvesto let z jugoslovanske in evropske perspektive*. Ljubljana: Ekonomska fakulteta.
- Zalokar, Alojz (1918): *O ljudskem zdravju*. Ljubljana: Tiskovna zadruga v Ljubljani.
- Zwitter, Fran (1936): *Prebivalstvo na Slovenskem od XVIII. stoletja do današnjih dni*. Ljubljana: Znanstveno društvo.
- Arhiv:
- Novinarska dokumentacija Delo: mapa: 312.1 (497.12) - Nataliteta.